

Poszler György: „Az irodalomtudomány mint az irodalomtörténet provokációja”

Először egy megjegyzés a magatartásról és a műfajról. A magatartás tiszteletlen. Kifordítja a tudománytörténeti súlyú értekezés címét. Nem az irodalomtörténet az irodalomtudomány-, hanem az irodalomtudomány az irodalomtörténet provokációja. De ez a tárgy. Miként determinálja az irodalomtudomány fejlődése a hagyományos értelemben felfogott, átfogó-szintetizáló irodalomtörténet lehetőségeit? Lehet-e az új teoretikus alapokon irodalomtörténetet írni? A műfaj tisztázatlan. Inkább kérdéseket fogalmaz, mint válaszokat. Ám nem nekrológ az irodalomtörténet sírja mellett, de meditáció az irodalomtörténet sorsa felett.

A kérdés: tud-e a hazai irodalomtörténetírás a történeti és tudománytörténeti kihívásokra válaszolni?

A történeti kihívás egyértelmű. Megfordult, összeomlott egy világrend. Megváltoztak az előjelek. A XX. században harmadszor. És összeomlottak a nagy elbeszélések is. Amelyek magyarázták a történelem mozgásának értelmét és irányát. A tudománytörténeti kihívás is egyértelmű. Végbement az irodalomelmélet évszázados forradalma. Az orosz formalizmustól a francia-amerikai dekonstrukcióig. Az önelvű irodalmiság minőségeinek kutatásától a felszíni jelentést lebontó szövegértelmezésig. A forradalom értelme világos. Nem az irodalom világán kívül, hanem az irodalom világán belül keresi az irodalmi jelenségek és mozgások magyarázatát. A külső magyarázatok exogám, történelemre, szociológiára, pszichológiára alapozó, nem önelvű, az irodalom autonómiájára épülő irodalomtörténeteket szülnék. A belső magyarázatok endogám, nyelvre, struktúrára, poétikára alapozó, önelvű, az irodalom autonómiájára épülő irodalomtörténeteket szülnének.

És ebből adódik a dilemma. Exogám, nem önelvű, külső magyarázatra alapozó irodalomtörténetek tudnak az első, a történeti kihívásra, a világrend megfordulására és összeomlására közvetlenül válaszolni. De a második kihívásra, az irodalomelmélet forradalmára nem tudnak. Endogám, önelvű, belső magyarázatra alapozó irodalomtörténetek tudnának a második kihívásra, az irodalomelmélet forradalmára közvetlenül válaszolni. De az első kihívásra, a világrend megfordulására és összeomlására nem tudnának. Ráadásul az exogám, nem önelvű, külső magyarázatra alapozó irodalomtörténetek historicista teóriákra épülnek. Az endogám, önelvű, belső magyarázatra alapozó irodalomtörténetek nem historicista teóriákra épülnének. Eleven a kérdés: lehet-e még historicista alapon irodalomtörténetet írni? Lehet-e egyáltalán nem historicista alapon irodalomtörténetet írni?

Historicista alapon lehetett. Például pozitivista, a fejlődési stádiumokra, a faj, környezet és pillanat összjátékára, determinációjára építő alapon. Például szellemtörténeti, a korszellem önmozgására, a normatív, szubjektív és objektív szellem inspirációjára építő alapon. Például marxista, a társadalmi formációkra, az alap és felépítmény, tudat és öntudat összefüggésére építő alapon. Persze a historicista irodalomtörténetek a nagy elbeszélések részeként születtek. Azoknak nemcsak eredményei és lecsapódásai, de erjesztői és teremtoi is lehettek.

Meg is születtek a történet kihívásaira, a világrend fordulataira és összeomlásaira válaszoló irodalomtörténetek. Csak példaként. A reformkor és polgárosodás pátoszából a nemzet öneszmélésének, a nemzet és nemzeti kultúra születésének irodalomtörténete. A millennium és századforduló mítoszaiból a nemzeti lélek és nemzeti jellem eredetének és kikristályosodásának irodalomtörténete. A háborús összeomlás konfúziójából az eredeti etnikai és karakterológiai gyökerekhez való visszatérés és az Európával kivívott harmónia és elszenvedett diszharmónia ritmusváltásának irodalomtörténetei. A világ-átalakítás utópiájából a progresszió folyamatosságának és a regresszió visszahatásának a politikai fordulatokhoz igazodó irodalomtörténete. És útban az exogámiától az endogámia felé a nemzeti klasszicizmus az írók és olvasók lelki közösségére, az irodalmi ízlésre és irodalmi tudatra alapozó irodalomtörténete.

Mindezekben nemcsak a historicista bázis és a nem önelvű, exogám, külső magyarázatokra

alapozó jelleg közös. Hanem az irodalom a történelmileg meghatározott világot ábrázoló és formálni tudó minőségeit feltételező esztétikai háttér, sőt, a nyelv referenciális, azaz külső jelenségek, események, tárgyiasságok megjelenítésére irányuló funkcióját előtérbe helyező nyelvszemlélet is. Ezek együtt adják e már megírt irodalomtörténetek az első, a történeti kihívásra, a világrend fordulataira és összeomlásaira válaszolni tudó minőségeit.

Csakhogy a második, a tudománytörténeti kihívásra, az irodalomelmélet forradalmára ez irodalomtörténetek nem tudnak válaszolni. Mert ehhez nem historicista bázis és önelvű, endogám, belső magyarázatokra alapozó jelleg kívántatik. És nem az irodalom a történelmileg meghatározott világot ábrázoló és formálni tudó minőségeit, hanem az irodalom önmaga karakterét, irodalmiságát feltételező esztétikai háttér, sőt nem a nyelv referenciális, hanem poétikai, azaz a figyelmet önmagára, a nyelvi jelző sajátosságaira irányító funkcióját előtérbe helyező nyelvszemlélet is. Ezek együtt adhatnák e még megírandó irodalomtörténetek a második, a tudománytörténeti kihívásra, az irodalomelmélet forradalmára válaszolni tudó minőségeit.

Adhatnák, de vajon adják-e? Vannak-e, lehetnek-e ilyen irodalomtörténetek?

Nos, néhány jellegzetes és fontos koncepció született. Ám nem tisztán endogám, azaz önelvű, belső magyarázatokra alapozó, hanem valamelyest komplex, exogám, azaz nem önelvű, külső magyarázatokra is alapozó koncepció. Ismét csak példaként. Irodalomtörténet stílusra, formára, hatásra alapozva. Amiben mindhárom elem esztétikai, de szociológiaivá is váló esztétikai minőség. Vagyis irodalomtörténet az esztétikum és szociológikum metszéspontján. Irodalomtörténet az irodalmiságra, az irodalmiságot létrehozó konstrukcióra alapozva. Amennyiben a régi, elkopott, automatizálódott konstrukció helyébe új, ép, nem automatizálódott konstrukció lép. Amely új variációkat, például műfaji variációkat hoz létre. Majd maga is elkopik és automatizálódik. És a folyamat újból ismétlődik. Irodalomtörténet nemcsak az alkotásra-írásra, műre, hanem a befogadásra-olvasásra, olvasatra is alapozva. Amennyiben a befogadás-olvasás, olvasat is alkotó funkció. Dialógus a művet létrehozó alkotás-írás és az olvasatot létrehozó befogadás-olvasás között. Amelyben a művek alkotáshorizontjának és az olvasatok elváráshorizontjának a feszültségei és közeledései-távolodásai történeti sorra rendeződnek. Irodalomtörténet mint az irodalmi modernség önteremtő folyamata. Mozcás a nem irodalmi, külső tényezők és visszamozcás az irodalmi, belső tényezők felé. Amely valójában fél- vagy kvázitörténet. És legfeljebb egy irodalmi minőség mozcásának a története.

E koncepciókhoz azonban három megjegyzés kívántatik. Először: nem tisztán endogám, azaz önelvű, belső magyarázatokra alapozó koncepciók. Bevonnak nem tisztán esztétikai, hanem esztétikai-szociológiai szempontokat. Ilyen a stílus, hatás, elkopás, automatizálódás, elváráshorizont - és a sor még folytatható. Úgy tűnik, szükségesek, hogy az elképzelések történeté formálódjanak. Másodszor: az elméleti igény a poétikai funkció egyeduralma felé mutat. De a fenti fogalmakban megjelennek referenciális elemek. Ismét úgy tűnik, szükségesek, hogy az elképzelések történeté formálódjanak. Harmadszor: e koncepciók alapján nem írtak összefüggő-átfogó irodalomtörténeteket. Úgy tűnik, talán nem is írhatók.

Tehát: az első, a történeti kihívásra válaszolni az exogám és a referenciális funkcióra alapozó irodalomtörténetek tudnának. Ám ezek a második, a tudománytörténeti kihívásra válaszolni nem tudnának. De nem is írhatók. Mert nem önmagára, az irodalomra vonatkoznak. És kicsúszott alóluk a régi, historicista teoretikus alap. Tehát: az első, a történeti kihívásra válaszolni az endogám és a poétikai funkcióra alapozó irodalomtörténetek nem tudnának. Ám ezek a második, a tudománytörténeti kihívásra válaszolni is legfeljebb elméletileg tudnának. De nem is írhatók. Mert elméletileg sem tisztán önmagára, az irodalomra vonatkoznak. Vagyis nem épült számukra új, gyakorlatra váltható, nem historicista teoretikus alap.

A gondok sorolása után felteendő a kérdés. Szükség van-e hagyományos, átfogó-szintetizáló irodalomtörténetírásra? Fontoljuk jól meg! Ha nincs, egész irodalomtudományi gondolkodásunk átalakítandó. Hogy ne az irodalomtörténet álljon a középpontban. Hogy a hazai

irodalomtörténetírás elméletidegensége helyett a hazai irodalomelméletírás történetidegenségére panaszkodhassunk. És akkor ne tanítsunk az iskolában és az egyetemen se magyar- és világirodalomtörténetet? Nem javasolnám! Az ezzel járó tudományos, nevelési és érzelmi veszteség igencsak mérlegelendő!

De érdemes tisztán látni. És a kiélezett, sarkító fogalmazást is vállalni. Átfogó-szintetizáló irodalomtörténetírásra nemigen mutatkozik igény. Szerzői monográfiák sorozatban születnek. Ám a történeti szemléletet előtérbe állító, életrajzba ágyazott nagymonográfiák helyett a történeti szemléletet háttérbe szorító, életrajzot mellőző kismonográfiák.

Ismét csak vállalva a kiélezett, sarkító fogalmazást. Két tendenciát vélek egymás mellett állni. Nem műveket és szerzőket. Hanem lényegre redukált tendenciákat. Az egyikben kérdésessé vált alapon is a történeti kihívásra való válaszadás igénye. Itt szerzők hoznak létre műveket. A szerzőknek származásuk, szülőföldjük, életrajzuk, sorsuk van. A művek zártak, struktúrájuk, műfajuk, viszonylagos stabilitásra hajló jelentésük van. A jelentésben erős lehet a történelmi-szociális ihletés. A szerző személyiségében erős lehet a közösséget reprezentáló hivatástudat. E tendenciában szembeötlő erények és veszélyek. Ha lemondunk róla, megkérdőjelezzük egy nagy múltú nemzeti tudomány bizonyos összetevőit. Beleegyezzük az író, a humánértelmiségi rangvesztésébe. Elfogadjuk egy érdemleges érzelmi aura szertefoszlását. Ha egyetlenként szentesítjük, szembe kell néznünk a közösséget reprezentáló hivatástudat közösséget irányító küldetéstudattá vagy vátesztudattá válásával. És a reprezentált közösség karakterjegyeinek mitizáló abszolutizálásával.

A másikban még tisztázatlan alapon is a tudománytörténeti kihívásra való válaszadás igénye. Itt szövegek hoznak létre szövegeket. A szövegeknek szövegkörnyezetük, szövegköziségük, nyelvjátékuk, trópusrendszerük van. A szövegek nyitottak, elkülönбöződésük, szétszóródásuk, teljes variabilitásra hajló jelentésük van. A jelentésben háttérbe szorul a történelmi-szociális ihletés. A szöveg létrehozójában nemigen lehet közösséget reprezentáló hivatástudat. E tendenciában is szembeötlő erények és veszélyek. Erénye, hogy az irodalom önelvűségére, irodalmiságára, saját karakterisztikumára összpontosít. Hogy zárójelbe teszi a külső, előtérbe állítja a belső, poétikai-retorikai értékeket. De veszélye, hogy ezzel meggyengíti az irodalom szociális funkcióit. A jelentés teljes variabilitásával megkérdőjelezi a jelentésfogalom értelmét. Nem táplál vátesztudatot és nem mitizál. Inkább mítosztalanít. Ám eloszlat minden hagyományos érzelmi aurát is. Az egyik tendencia válaszolni akar. De Karinthy keserűen önironikus humoreszkje azt kérdezi önmagától: „de ki kérdezett? Van-e még kérdés az irodalomhoz? A másik tendencia önállóságot akar. De Karinthy szikrázóan lucidus paródiája azt kérdezi a bölcselkedéstől: „Ejnye, csípje meg a macska! Hol az egzakt fogalmacska?” Van-e konkrét fogódzó az önállósághoz?

Végül mitizáláshoz és mítosztalanításhoz két ironikus-önironikus példázat. Egy triviális és egy poétikus. Mindkettőért előre bocsánatot kérek.

Az első, a triviális a hetvenes évek pesti folklórájából való. Két orosz emigráns egy párizsi mulatóban. Magasba csap a honvágy, honfíbu és a szeszfok. Egyre keserűbben nézik az idegen közönséget. Az idősebb-szangvinikusabb felugrik. Galambocskám / a keresztnév és apai név tetszés szerint behelyettesíthető /, galambocskám, X.Y, én odarohanok és belekönnýitek a zongorába. A fiatalabb-melankolikusabb elmélázik. Bátyuskám / a keresztnév és apai név itt is tetszés szerint behelyettesíthető /, bátyuskám, Y.X, ugyan miért tennéd? Azt hiszed, megértenék?

A második, a poétikus a korán elhunyt, zseniális Hajnóczy Pétertől való. A világhírű vendégkarmester Beethovent vezényel a próbán. Néhány taktus után hatszor megáll. Valami zavarja az első hegedűs játékában. Öt kérdés: nem jó hangszeren játszik? Talán valami betegség kínozza? Az én személyemet kifogásolja? Nem szereti a zenekart? Nem kedveli Beethoven muzsikáját? Öt válasz: a legpompásabb Stradivárin játszom. Semmilyen betegség sem kínoz. Önt nagyszerű művésznek tartom. A zenekarban otthon vagyok. Beethoven a legkedvesebb zeneszerzőm. Végül a hatodik kérdés: akkor mi zavarja? A hatodik válasz: nem szeretek hegedülni.

Ötven éve vagyok tanár. Pályám elején óravázlatokat is írnom kellett. Végén az összefoglalt

tanulással. Nem a pályám elején is összefoglalom a tanulságot. Először. A sajátosság méltósága mindenkit megillet. De túlfeszített gesztusainkat esetleg nem értik a párizsi mulatókban. Másodszor. A fogalmi mítosztalanítás nagyon fontos. De az első hegedűsnek vagy hegedűszakértőnek szeretni kell hegedülni.